

УДК 398.341 : 006.91 (477.41/42)

НАРОДНІ МІРИ ДОВЖИНИ БУДІВНИЧИХ ПОЛІССЯ (за матеріалами Київської та Житомирської областей)

Роман РАДОВИЧ

Музей народної архітектури та побуту у Львові

Роботу присвячено дослідженю прикладної будівельної метрології поліщуків кінця XIX – XX ст. В основу первісних народних мір довжини будівничих Полісся покладено частини тіла та елементарно прості рухи рук людини. На Поліссі ще в ХХ ст. були відомі три основні міри довжини, характерні для давньоруської метрології: “сажень”, “локоть”, “п’ядь”. Крім останніх, у досліджуваний період тут зустрічалися й інші міри антропометричного походження: “корх”, “щиколотка”, “долонь”, “повний палець”, “неповний палець”, “палець” тощо. Інші міри, які тим чи іншим способом проникали в народну метрологію (“грецький фут”, “аршин”, “метр” тощо), на місцевому народному ґрунті репродукувалися за допомогою цих первісних мір.

Ключові слова: етнологія, Полісся, будівельна метрологія, народні міри довжини.

Вивчення традиційної житлової будівельної культури поліщуків у всьому багатоманітті її аспектів має неабияке значення для з'ясування проблеми генезису українського будівництва в цілому¹. Як свідчать дослідники другої половини XIX ст. архаїчні риси вирізняли зовнішній образ поліської хати на фоні житла інших регіонів України². У творенні цього образу першочергову роль відігравали просторово-планувальні параметри та співвідношення їх окремих компонентів (довжини та ширини будівлі, висоти даху й зрубу, довжини та висоти вікон тощо). Власне закономірності цих співвідношень у тій чи іншій мірі намагалися розкрити у своїх працях Стефан Таранушенко³ та Павло Жолтовський⁴.

Проте до сьогодні дослідники Полісся в жодній з праць не торкалися питань народної прикладної будівельної метрології поліщуків. Хоча остання, на наш погляд, безперечно відігравала визначальну роль у творенні самобутності та своєрідності пропорційності народного поліського житла.

Упродовж польових досліджень 1994–1998 років у радіоактивно забруднених частинах Київщини (Поліський, Іванківський, Вишгородський, колишній Чорнобильський райони) та Житомирщини (Овруцький, Олевський, Народицький, Коростенський, Малинський,

¹ Таранушенко С. Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія. Київ, 1969. № 1. С. 8.

² Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйствственные постройки и орудия // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования, собранные Чубинским П. П. Санкт-Петербург, 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 389.

³ Таранушенко С. Хата в Єлисієвградському провулку в Харкові під ч. 35. Харків, 1921.

⁴ Жолтовський П. М. Деякі особливості народного будівництва Українських Карпат // Народна творчість та етнографія. 1978. № 4. С. 61–68.

Радомишльський, Лугинський райони) нам вдалося зібрати матеріал⁵, який дозволяє охарактеризувати міри довжини, що використовувалися поліщуками в будівельній справі, а також і в деяких інших сферах повсякденної діяльності.

В основу первісних народних мір довжини було покладено частини тіла та елементарно прості рухи рук людини⁶. Інші міри, які в процесі історичного розвитку тим чи іншим способом проникали в народну метрологію (грецький фут⁷, аршин, метр тощо), на місцевому народному ґрунті репродукувалися за допомогою цих первісних мір.

Ще в ХХ ст. на Поліссі використовувалися три основні міри довжини, відомі з давньоруських часів – “сажень”, “локоть” і “п’ядь”⁸.

Згідно з повідомленнями респондентів, на Поліссі співіснувало два різні “сажні”, які антропометрично відтворювалися двома відмінними способами. Найбільш поширений “сажень” – це відстань між кінцями середніх пальців розведеніх в боки на рівні плечей рук (села Коленці, Зелена Поляна, Луговики, Діброва, Котовське, Левковичі, Виступовичі, Борутіно, Возничі, Великий Кобилин, Раківщина, Давидки, Листвин, Лучанки, Латаші, Ласки, Буки, Лопатичі). Водночас у деяких селах згадують ще один “сажень” (“косий сажень” – у селі Левковичі, “стус” – у селі Латаші), величину якого “беруть по росту человека” (село Великий Кобилин). Ця міра визначалася відстанню від землі до кінця середнього пальця витягнутої вверх руки (села Левковичі, Великий Кобилин, Підгайне, Жеревопілля, Іванівка)⁹.

Обидва “сажні” були відомі ще в часи Київської Русі: при рості людини 170–172 см довжина першого становила приблизно 176 см, другого – 216 см¹⁰.

Поліщуки поділяли “сажні” на дві рівні частини – “полусажні”. Половину “сажня” (горизонтального) визначали як відстань від грудної ямки до кінця відведеній вбік руки (села Левковичі, Листвин, Гладковичі, Ласки). “Полусажень косий” дорівнював відстані від п’ят до “пупа” (села Левковичі, Іванівка).

⁵ При написанні статті використано матеріали із сел Блідча, Жеревопілля, Коленці, Леонівка, Підгайне Іванівського району; Каленське Коростенського району; Будо-Вороб’ї, Буки, Головки, Іванівка, Недашки Малинського району; Грэзля, Давидки, Залісся, Ласки, Латаші, Яжборень Народицького району; Борутіно, Велика Фосня, Великий Кобилин, Виступовичі, Возничі, Гладковичі, Дівочин, Ігнатпіль, Клинець, Красилівка, Левковичі, Листвин, Лучанки, Піхоще, Порохачів, Раківщина, Рудня (Мечна) Овруцького району; Білокоровичі, Жубровичі, Журжевичі, Зубковичі, Копище, Лопатичі, Майдан, Тепениця, Хочині Олевського району; Військове, Городещина, Діброва; Зелена Поляна, Котовське, Луговики, Мар’янівка, Чапаєво Поліського району; Макалевичі Радомишльського району; Глинка, Кошівка, Куповате, Ладижичі, Новосілки, Стара Рудня, Старі Шепеличі, Товстий Ліс колишнього Чорнобильського району.

⁶ Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI–XV веков (Из истории народных знаний) // Советская этнография. Москва, 1949. № 1. С. 67.

⁷ Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. Київ, 1991. С. 44.

⁸ Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 68.

⁹ Варто відзначити, що подібним методом визначали довжину “нового сажня” бойки на Старосамбірщині, проте згадки про цю міру трапляються тут дуже рідко (див.: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків (за матеріалами Старосамбірського району) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 462). Натомість на Поліссі з таким “сажнем” стикаємося досить часто. Очевидно це пояснюється побутуванням тут так званого офіційного (казенного) “сажня”, що дорівнював 2,16 м і який дуже легко було відтворити згаданим методом (див.: Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 73).

¹⁰ Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 73, 74.

До нашого часу в побуті поліщуків збереглась одна з найдавніших мір довжини, що використовувалася різними народами – “лікоть” (“локоть”) (села Городещина, Товстий Ліс, Діброва, Левковичі, Листвин, Давидки, Макалевичі). Існувало два способи антропометричного виміру довжини “ліктя”: 1) відстань від краю ліктевої кістки до кінця витягнутих пальців руки; 2) відстань від ліктевої кістки до краю затисненої в кулак долоні. Ці два лікти, як вважають дослідники, були відомі ще в давньоруський період¹¹. Їх середню величину прирівнюють, відповідно, приблизно 46 і 38 см¹².

Для будівельних обмірів цю міру застосовували рідко (село Макалевичі), натомість ще в 1950-х роках лікоть (із затиснутим кулаком) на Поліссі був найпоширенішою в сільському побуті мірою для домотканого полотна (села Городещина, Товстий Ліс, Листвин, Левковичі)¹³. Для вимірювання полотна тут застосовували й іншу міру антропометричного походження – “в рукав”, яка дорівнювала довжині відведеній вбік руки, від основи великого пальця до передпліччя (при обмірах край полотна притискували до основи великого пальця)¹⁴. Згідно з даними Бориса Рибакова, ця довжина становила приблизно 54 см і визначала лікоть як четверту частину “казенного (печатного, орльоного) сажня”¹⁵. Можливо, що цей “лікоть” мав спільну антропометричну основу й з “ліктем”, який використовували на Лівобережній Україні у XVIII ст. (58,5 см)¹⁶.

Як засвідчують польові матеріали, ці дві міри використовувалися для вимірів полотна одночасно в межах одного населеного пункту. Так, у селі Товстий Ліс на весілля дарували полотно “в рукав” (“в два рукава”), а для обміну чи продажу полотно міряли ліктем із затиснутим кулаком (ще в першій половині ХХ ст. полотно продавали на “аршини” тільки в крамницях)¹⁷.

Спосіб вимірювання “п’яддю” здавна був відомий як слов’янським, так і угрофінським, германським, балтійським, тюркським та іншим народам¹⁸. Простота й зручність цього способу вимірювання привели до того, що “п’ядь”, поряд із офіційними мірами, активно використовується в побуті й сьогодні.

На Поліссі зустрічаємо такі види “п’яді”¹⁹: 1) відстань між максимально розсунутими великим і вказівним пальцями – “п’ядь”, іноді “мала п’ядь”²⁰ (село Левковичі); 2) відстань

¹¹ Там же. С. 71.

¹² Там же. Хоча, на нашу думку, першому ліктю (46 см) мав би відповідати лікоть із затиснутим кулаком завдовжки 34,5 см (другий на 1/2 “п’яді” менший від першого) (див.: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 459).

¹³ Спосіб виміру полотна “лікtem” був подібний до того, що побутував у бойків Старосамбірщини (див.: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 459). Нам не вдалося з’ясувати, що на Поліссі розуміли під мірою “лікоть полотна” – подвійний чи одинарний вимір.

¹⁴ Зафіксовано науковим працівником Львівського музею народної архітектури та побуту Любою Василівною Сварник у селі Товстий Ліс під час експедиції 1998 року.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 70–72.

¹⁶ Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ, 1975. С. 150.

¹⁷ Записано науковим працівником Львівського музею народної архітектури та побуту Л. В. Сварник.

¹⁸ Гуцульщина... С. 43.

* Про складну міру “п’ядь з додатком” йтиметься далі.

¹⁹ У селах Клинець, Велика Фосня “малу п’ядь” паралельно ототожнюють з довжиною долоні (від зап’ястя до кінця пальців).

між максимально розсунутими великим і середнім пальцями – “п’ядь”, “велика п’ядь” (село Левковичі); 3) відстань між максимально розсунутими великим і мізинним пальцями – “п’ядь”, “на всю п’ядь” (село Дівошин).

Перші дві міри зустрічаються практично в усіх обстежених нами селах: власне “малою п’яддю” при обмірах поліщуки користуються найчастіше. Міру “на всю п’ядь” фіксуємо порівняно рідко (села Яжборень, Великий Кобилин, Дівошин). У селі Чапаєво фіксуємо четвертий вид п’яді, яка визначається тут як відстань між великим і безіменним пальцями (інформація однинична)²⁰.

Три народні міри антропометричного походження – “корх”, “долонь” та “повний палець” – за розмірами практично збігаються між собою, проте відрізняються за специфікою способів антропометричної репродукції і використовуються для обмірів різних властивостей (висоти, ширини, товщини, довжини) та предметів (жердок, дощок, земляної присипки, сала тощо).

“Корх” (“корха”, “корг”, “кулак”, “щиковотка”) – міра, що дорівнює ширині затиснутої в кулак долоні (у місцях нижніх суглобів пальців), – відомий на Поліссі практично в кожному з обстежених населених пунктів (села Возничі, Погонахів, Левковичі, Красилівка, Великий Кобилин, Велика Фосня, Виступовичі, Дівошин, Раківщина, Листвин, Майдан, Лопатичі, Копище, Білокоровичі, Давидки, Латаші, Макалевичі, Будо-Вороб’ї, Луговики, Діброва та ін.). “Корхами” користувалися, переважно, для обміру довжини жердин: “ними пастухи міряли палки” (села Білокоровичі, Будо-Вороб’ї), встановлювали довжину “бича” та “цепилна” в “ціпі” (села Латаші, Луговики) та ін. Зокрема, щоб виготовити зручного замашного ціпя “по силі своїй”, поліщук відкладав на “дубці” (дубовій жердині) дванадцять власних корхів – це була довжина “бича”. При цьому, відкладаючи “корхи” і рахуючи їх, він примовляв: “Магай Бог. – Здоров. – Куди йдеш? – В ліс. – А чого? – По дерево. – По яке? – По дуба. – А нашо? – На бича. – Оце капиця, – А оце бич” (село Луговики).

Іноді при вимірюванні “корхом” великий палець розташовували перпендикулярно до кулака. Цю міру (ширину кулака плюс довжину великого пальця) в деяких селах називали “корх з вершком” (села Луговики, Левковичі). За способом антропометричної репродукції вона нагадує гуцульський “півшуф”, “півшух” (две такі величини складали “шуп”, “шух”)²¹.

Проте “вершок” на Поліссі зазвичай визначався шириною двох пальців – вказівного та середнього (села Левковичі, Красилівка, Великий Кобилин, Велика Фосня, Дівошин, Раківщина, Листвин, Погонахів, Возничі, Латаші, Залісся, Недашки, Будо-Вороб’ї, Макалевичі, Леонівка та ін.). Таким чином “корх” умовно поділявся на два таких “вершки”²² або чотири “пальці” (міра “палець” дорівнювала ширині пальця – міряли ближче до основи; села Погонахів, Возничі, Луговики, Левковичі та ін.). Два “корхи” складали “малу п’ядь” (село Макалевичі).

Міра “щиковотка” за усіма параметрами відповідала “корху”, хоча в деяких населених пунктах вважають, що вимірювання “щиковотком” проводять тільки зовнішньою площиною кулака (село Журжевичі).

²⁰ Про такий спосіб вимірювання “п’яддю” на Бойківщині згадує галицький дослідник Михайло Зубрицький: тут цю міру поділяли на 9 “цалів” (Зубрицький М. Село Кіндратів (Турчанського повіту) // Жите і слово. Львів, 1895. Т. 4. С. 15).

²¹ Міра та її антропометричний відповідник зафіксовані автором у селах Чорна Тиса, Стебник, Лазещина Рахівського району Закарпатської області під час експедиції 1995 року.

²² Поділ “корха” на два “вершки” подає Володимир Даль (див.: Да́ль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1981. Т. III. С. 170).

Відповідала “корху” також народна міра “долонь” (села Рудня Мечна, Майдан). Вона, як і “корх”, поділялася на чотири “пальці” або два “вершки”. Як свідчать респонденти, “долонь” застосовувалася для виміру “вишини”: товщини земельної присипки, сала тощо (села Порохачів, Возничі, Левковичі, Луговики, Ладижичі).

У деяких селах фіксуємо ще одну міру – “повний палець”, яка дорівнює довжині вказівного пальця (село Котовське). Подібну “перстову міру”, що визначалася “длиною перста”, згадує російський етнограф Володимир Даль²³.

У народній метрології поліщуків “повний палець” був співрозмірним із “корхом” та “долонню”. В антропометричному відношенні ці три величини за абсолютною розмірами практично збігалися. “Повний палець” поліщуки визначали як половину “малої п’яді”²⁴ або як два “вершки”. Відповідно дві верхні фаланги вказівного пальця прирівнювалися поліщуками до половини пальця (четверті “малої п’яді”) або до “вершка” (села Котовське, Давидки, Лопатичі)²⁵; подекуди цю міру називали “половиною повного пальця” (село Котовське).

Застосування у практичних обмірах “пальця”, у поєднанні з “малою п’яддю” (при відліку довжин “п’тори п’яді” або “п’ядь і одна четверта п’яді”), було набагато зручнішим, ніж вживання “корху”, “долоні” та “вершка”²⁶. Комбінована міра довжини, яка утворювалася шляхом додавання до великої або малої “п’яді” ще трьох (або двох) фаланг вказівного або середнього пальців, широко застосовувалася в карпатському регіоні: “п’тори п’єди”, “п’єдь і хрома” – на Гуцульщині²⁷; “п’єда і хрома”, “п’тори п’яди” – на Бойківщині²⁸, “п’єдь і малі (великі) чиколонки” – у Закарпатті²⁹. Вона була поширена й у інших слов’янських народів, зокрема в росіян (“пядень с кувырком”, “пядь с кутыркой”)³⁰ та поляків (“piędzie z przewrotem”, “piędzie z przykładką”)³¹. Дослідники скільки разглядали цю величину як окрему одиницю вимірювання – репродуктований на слов’янському ґрунті грецький фут (30 см), занесений на Русь у Х–XI ст. візантійськими майстрами-будівничими³².

²³ Даль В. Толковый словарь... Т. III. С. 102.

²⁴ У Карпатському регіоні (у бойків та гуцулів) зустрічаємо прирівнювання довжини середнього пальця до половини “великої п’яді” (Гуцульщина... С. 46; Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 457).

²⁵ У бойків Старосамбірщини дві верхні фаланги середнього пальця становили четверту частину великої п’яді (див.: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 457).

²⁶ На Лівобережжі України іноді згадуються “п’ядь с щиколотком” та “п’ядь с корхом”. Олена Сидоренко висловлює припущення, що згадуваний у матеріалах XVII ст. “щиколоток” властиво є українським “корхом” (див.: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія... С. 152). Ідентичність цих величин підтверджують дані, зібрани нами на Поліссі. У певній мірі підтвердженням цієї точки зору можуть бути й дві загадки про жолудь: “Виросло въ лісі деревце ні на щиколоток...” та “Пойду в ліс, вирубаю дубинку – не в корх и не в п’ядь...” (Українські приказки, прислів’я і таке інше / Уклав М. Номис. Київ, 1993. С. 645, 646).

²⁷ Гуцульщина... С. 45.

²⁸ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 457.

²⁹ Гуцульщина... С. 48.

³⁰ Даль В. Толковый словарь... Т. III. С. 552; Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 71.

³¹ Гуцульщина... С. 48.

³² Там само. С. 44.

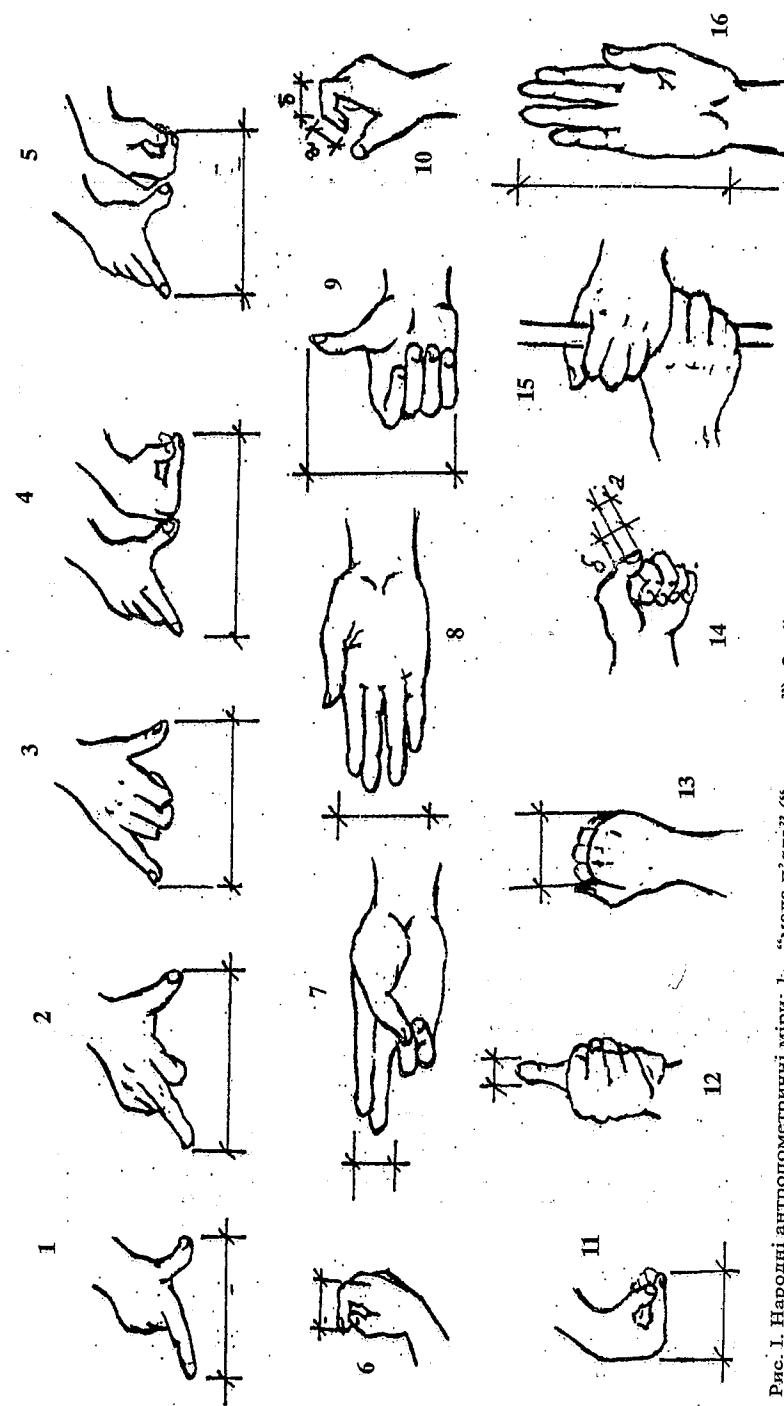

Рис. 1. Народні антропометричні міри: 1 – “мала п’ядь” (“четверть”); 2 – “велика п’ядь”; 3 – “на висоті п’ядь”; 4 – п’ятори “малої п’яді”; 5 – “мала п’ядь з чвертю (п’яді)”; 6 – “п’ядь”; 7 – “вершок”; 8 – “долонь”; 9 – “корх з вершком”; 10 – “неполовинний палець” (а + б); 11 – “половинний палець” (а + б); 12 – “скор” (^{“пальчиковий корх”}); 13 – “п’ята”; 14 – “спів”; 15 – спосіб вимірювання “корхами”; 16 – міра, яку ототожнюють з “малою п’ядино”.

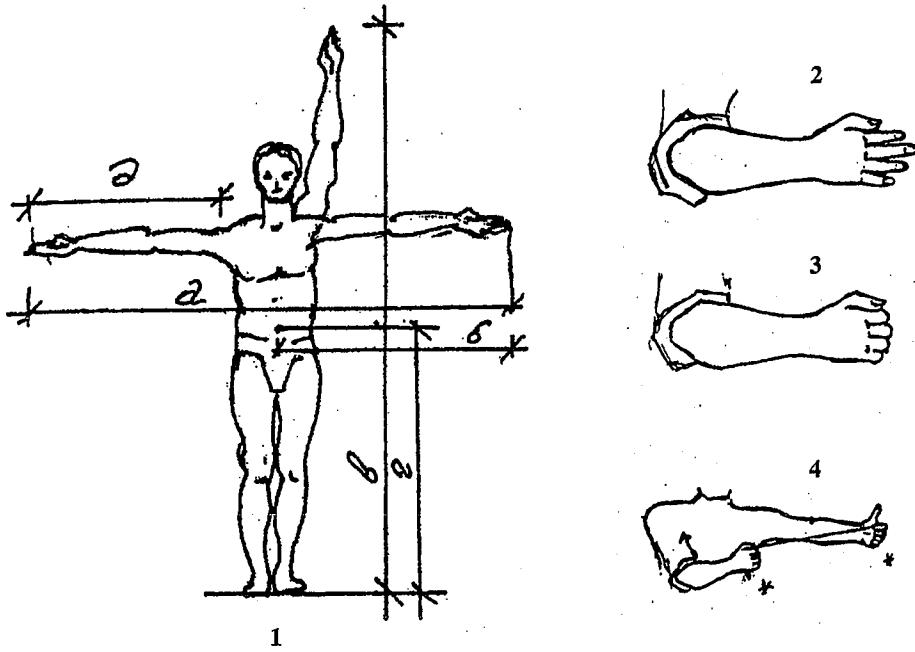

Рис. II. Народні антропометричні міри: 1 – а) “сажень”, б) “півсажня”, в) “косий сажень” (“стус”), г) половина “косого сажня”; д) “аршин”; 2 – “лікоть”; 3 – “лікоть” (із затиснутим кулаком); 4 – “в рукав”.

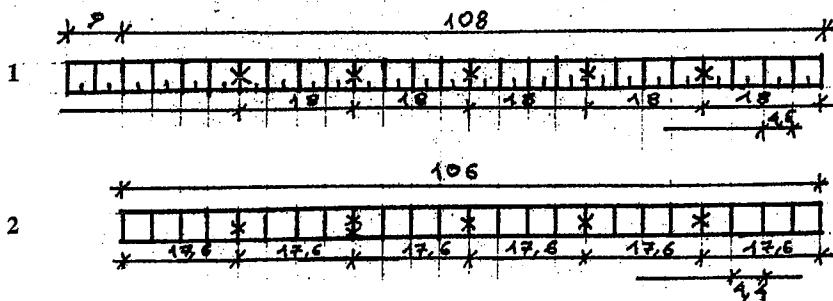

Рис. III. Народні мірила: 1 – “півторачка” (с. Котовське Поліського р-ну); 2 – “півторачка” (с. Колінці Іванківського р-ну).

У столярній справі (для обмірів віконної та дверної обв'язки, віконних рам, дверних полотен, вибору четвертей тощо) поліщукі вживали й більш дрібні міри антропометричного походження, в основу яких покладені різні частини пальця. Крім згаданих одиниць вимірювання “повний палець” та “половина повного пальця”, зустрічається міра “неповний палець” – довжина двох нижніх фаланг вказівного пальця (село Котовське). Для обмірів використовувалась і верхня фаланга вказівного пальця (місцевий термін не зафіксовано)³³. Для вибору четвертей у віконній рамі застосовували “нохоть” – довжину нігтя на вказівному пальці³⁴. Ширину великої пальця поліщукі ототожнювали з “дюймом” (“дуймом”) – 2,3–2,5 см (села Головки, Латаші, Котовське)³⁵.

У XIX – на початку ХХ ст. основною офіційною (державною) мірою довжини на Середньому Поліссі, як і на інших українських територіях, що перебували в складі Російської імперії, був “аршин”. На Україні він був уведений разом з іншими одиницями російської системи мір, яку тут було впроваджено після переходу українських земель під владу Росії і яка з незначними змінами протрималася тут аж до введення метричної системи одиниць³⁶. У російську систему мір, яка в загальних рисах склалася на початку XVII ст., ця одиниця вимірювання проникла в XVI ст. зі Сходу³⁷. “Аршин” поділявся на чотири “четверти”, “четверть” – на чотири “вершки”. Три “аршини” утворювали “казенний (печатний, орльоний) сажень”. У переводі в метричну систему одиниць “аршин” дорівнював 72 см, “четверть” – 18 см, “вершок” – 4,5 см, “сажень” – 216 см (після реформи 1835 року: “аршин” – 71,12 см, “четверть” – 17,77 см, “вершок” – 4,44 см, “сажень” – 213,36 см)³⁸.

Антропометричним відповідником “аршина” поліщукі вважали довжину відведеній вбік руки – від передпліччя до кінця витягнутих пальців (села Ласки, Листвиця, Клинець, Возничі). Інколи “аршин” ототожнювали з давньою мірою “в рукав”, тобто з відстанню від передпліччя до основи великого пальця руки (село Гладковичі), або визначали як середній крок (“шаг”, “ступня”)(село Грезля)³⁹.

Щодо інших одиниць російської системи мір, то поліщукі з “трьохаршинним (казенним) сажнем” ототожнювали “косий сажень” (“стус”) (села Великий Кобилин, Левковичі, Підгайне, Жеревопілля, Іванівка та ін.), з “четвертю” – “малу п’ядь”, з половиною “четверти” – “корх”, “долонь” і “повний палець”. За “вершок”, як правило, приймали ширину двох пальців (вказівного і середнього), рідше – дві верхні фаланги вказівного пальця (за половину “вершка” приймали ширину великого пальця).

³³ Бойки Старосамбірщини називають цю міру “чихолонка”, по “чихолонку” (див.: Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 457).

³⁴ У деяких селах (Луговики) за “нохоть” приймали довжину верхньої фаланги великого пальця, а довжину нігтя на цьому пальці визначали як “полнотя” (Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 65).

³⁵ Такий антропометричний відповідник дюйма (“ширина великого перста”) подає і В. Даль (Даль В. Толковый словарь... 1981. Т. I. С. 512).

³⁶ Кравцов Б. Міри // Енциклопедія Українознавства. Львів, 1994. Т. 4. С. 1582.

³⁷ Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 69.

³⁸ Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. Москва, 1975. С. 89, 241.

* Довжину ступні (ноги) на Поліссі називають “стопою” (село Рудня Мечна).

³⁹ За даними В. Даля антропометричними відповідниками “аршина” були “длина всієї руки, от плеча, вольний шаг человека” (Даль В. Толковый словарь... Т. I. С. 26).

Поліські будівничі для обмірів користувалися мірилами власного виробництва, що представляли собою гладко протесані латки (“планки”, “рейки”), перекрій яких коливався в межах $3,5-4,5 \times 2-3$ см. У першій половині ХХ ст. найбільш поширеним мірилом майстрів-будівельників (“майстрів”, “плотніків”) була “півторачка” (“пoltoracka”), тобто “латка” завдовжки півтора аршина (села Листвин, Дівошин, Рудня Мечна, Погощачів, Мар’янівка, Чапаєво, Дібрівське, Котовське, Військове, Коленці, Майдан, Журжевичі). Іноді це мірило називали “полусажнем”, зрідка – “сажнем” (села Чапаєво, Дібрівське) або “аршином”. Враховуючи те, що “казенний (державний) аршин” у поліському селі XIX – першої половини ХХ ст. був рідкістю, “півторачку” виготовляли, як правило, послідовно відкладаючи на латці шість малих (антропометричних) “п’ядей” (села Дівошин, Ігнатпіль, Коленці, Котовське). За свідченням респондента Юхима Степановича Панасюка (1913 р. нар.) із села Давидки, “аршин” тут іноді виготовляли за допомогою антропометричного “вершка”. У селі Латаші за розмірами “государственных аршинов плотнікі почали делать ленейки только перед войной” (тобто в другій чверті ХХ ст.).

Виготовлені різними людьми “півторачки” за абсолютною розмірами дещо відрізнялися між собою: “в одного чоловіка п’ядь більше, в другого менше, тому в одного плотника аршин більший, в другого – менший” (село Дівошин)*. З метою уникнення неточностей у вимірах головний майстер перед початком будівельних робіт змушував інших майстрів виготовляти мірила на зразок свого власного⁴⁰.

Прикладом можуть бути дві обміряні нами “півторачки”, якими користувалися будівельники: в селі Котовське довжиною 1,08 м (при “четверті” завдовжки 18 см) та в селі Коленці довжиною 1,06 м (при “четверті” – 17,6 см). Вони поділялися поперечними поділками на 24 “вершки”, четверті додатково відмічались косим хрестиком (через кожних чотири вершки). У свою чергу вершок за допомогою коротшої поділки ділився на два “дуйми”. Проте такий детальний поділ не завжди був характерний для “півторачки”. Так, “півторачка” у селі Військове поділялася на чотири менші (завдовжки в “четверть”) і одну більшу (довжиною “піваршина”) частини.

Крім “півторачки” поліщукі користувалися для будівельних обмірів й іншими мірилами: “сажнем” (завдовжки три “аршини”, без поділок), “полуаршином” (з поділом на “вершки” й “дуйми”) (села Луговики, Латаші). У селі Новосілки заміряно будівельний “аршин”, завдовжки 69,8 см (з поділом як у описаних вище “півторачках”)⁴¹.

У селі Луговики одержана одинична інформація про те, що ще в першій половині ХХ ст. майстри-будівельники старшого покоління при спорудженні будівель інколи використовували при обмірах топорище сокири. Ця міра досить широко застосовувалася в минулому, зокрема відома на Гуцульщині⁴², Бойківщині⁴³, а в XIX ст. використовувалася в Чехії⁴⁴. У східних слов’ян міра “топорище” згадується в літописних джерелах принаймні

* Це, зокрема, відбилося у приказці “Не міряй всіх своїм аршином”.

⁴⁰ Радович Р. Техніка та технологія... С. 64.

⁴¹ Зберігається в Музеї Міністерства із надзвичайних ситуацій (Інв. № Д-2249). Описаний науковим працівником Львівського музею народної архітектури та побуту Надією Василівною Боренько.

⁴² Могитич І. Р. Будівельна техніка // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. Київ, 1987. С. 88.

⁴³ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 463.

⁴⁴ Langer K. Člověk může vše // Umění a řemesla. Praha, 1968. № 6. P. 213.

з XV ст.⁴⁵ Потрібно відзначити, що в Карпатах топорище сокири виготовляли завдовжки в “лікоть”⁴⁶, причому для зручності в користуванні кожен майстер виготовляв його сам (відкладаючи власний лікоть). Це підтверджують і обміри, проведені в селах Полісся. Так, довжина топорища (без обуха сокири), знайденого в селі Глинка, дорівнює 45,5 см⁴⁷, що співпадає з “ліктем”.

Для наближених вимірів поліщуки при підготовці будівельного матеріалу користувалися “поздовжньою” пилою, яка застосовувалась для розпилювання деревини вздовж стовбура. Довжина поздовжньої пили за абсолютною розмірами наближалася до трьохаршинного “косого сажня”: 2,13 м (село Глинка), 2,08 м (село Старі Шепеличі), 2,11 м (село Кошівка), 2,04 м (село Стара Рудня)⁴⁸. (Варто нагадати, що на Гуцульщині промір довжини деревини на лісозаготовках теж здійснювали за допомогою поперечних пил завдовжки 138–140 см⁴⁹.)

При розмітрі та спорудженні житла ще в першій половині ХХ ст. подекуди використовували “живі” антропометричні міри. Про це свідчить респондент Матвій Якимович Артемчук (1922 р. нар.) із села Жеревопілля: “Колись були майстри, що мали набиту руку і знали свій рост, піднімали руку вверх і по тілу робили розмітку”.

У селі Нові Шепеличі при будівництві “стебки” її дещо заглиблювали в землю: для цього землі вибирали завглибшки “в коліно”. На таку ж глибину при будові хати вкопували “штандари”. Хоча частіше останні вкопували в землю “на аршин”, яма такої глибини дорівнювала відстанні від п’ят до кінця пальців опущеної вниз руки (село Луговики).

У житлі ще в середині ХХ ст. відстань від долівки⁵⁰ до підвіконника найчастіше визначалася мірою “по пуп” майстрів (села Левковичі, Виступовичі, Дівошин, Будо-Вороб’ї) – “щоб добре сидіть і дивиться в окно” (село Виступовичі). Проте іноді вона дорівнювала мірі “по пояс” (села Піхоще, Іванівка). У селі Куповате будівлю з таким рівнем підвіконника означували як “весела хата”. Тут вважали, що коли підвіконник підняти дещо вище, то хата буде “не красівою”. Традиційно підвіконник рівняли з верхньою площиною столу (села Блідча, Хочино). На цьому ж рівні розміщувалася і “черінь” печі (села Жубровичі, Макалевичі). Власне рівень “череня” пічник (“печкарь”) завжди робив “по хояїці” (“до пупа хояїці”), щоб йй “удобно було около печі пораться” (села Куповате, Каленське, Зубковичі, Макалевичі та ін.). Враховуючи середню різницю у зрості жінки й чоловіка, можна вважати, що міра “по пуп” жінки приблизно дорівнювала мірі “по пояс” чоловіка.

За свідченням Петра Григоровича Левковського (1921 р. нар.), у селі Левковичі майстри старшого покоління висоту житлового приміщення (від долівки до верхньої площини

⁴⁵ Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. S. 78.

⁴⁶ Могитич І. Р. Будівельна техніка. С. 88; Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 463.

⁴⁷ Зберігається в Музеї Міністерства із надзвичайних ситуацій (Інв. № М-307).

⁴⁸ Зберігаються в Музеї Міністерства із надзвичайних ситуацій (Інв. № М-349, М-297, М-298, М-670).

⁴⁹ Могитич І. Р. Будівельна техніка. С. 88.

⁵⁰ Долівку влаштовували на рівні верхньої площини нижньої підвалини або на рівні нижньої площини верхньої підвалини (див.: Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1995. Вип. 2: Овруччина. 1999. С. 105).

поздовжнього сволока) “брали по своєму росту з піднятою рукою”. Аналогічну інформацію одержано в селах Великий Кобилин, Жеревопілля, Підгайне, Тепениця. В останньому селі подібним способом визначали й висоту даху: майстер ставав на поздовжній сволок і піdnімав вверх руку – кінець витягнутих пальців визначав верхівку крокв. Як пояснює респондент Микола Архипович Левчук (1927 р. нар.): “так положено, бо так робили деди”. Відзначимо, що згідно з даними С. Таранущенка в обміряній ним хаті Охріма Рубея із села Бігунь (Олевського району) сволок (власне нижня його площа) теж відмічав середину висоти будови⁵¹. У селі Макалевичі висоту приміщення старші майстри також визначали своїм ростом із піднятою рукою. Проте тут, зазвичай, від цієї міри віднімали довжину долоні: висота приміщення від долівки до низу (іноді верху) поздовжнього сволока визначалася відстанню від п’ят до зап’ястя долоні⁵². Саме останню висоту приміщення місцеві майстри визначали як мінімальну – “щоб хазяїн не чіпав головою сволока”.

У деяких селах респонденти згадують про використання при відкладенні горизонтальних розмірів будівлі окремих частин іншого “живого” антропометричного “сажня”, який дорівнює розмаху рук. Так, у селі Левковичі майстер, щоб визначити більший край “просвітів” на “застольні” вікна, ставав у покутньому кутку й розводив (уздовж стін) руки – кінчики пальців і відмічали краї віконних отворів. У селі Клинець ця відстань дорівнювала довжині руки (від передпліччя до кінця пальців). Деінде (село Іванівка) вона визначалася відстанню від плеча до кінця пальців витягнутої протилежної руки. Названий респондент із села Левковичі пригадує, що колись подібним способом відмічали й другий (даліній) край світлового отвору (відстань від відведеного вбік ліктя до краю пальців витягнутої протилежної руки)*. Підтвердженням вживання “живого сажня” при будові хати може служити історія (“шутка”) “Як дед Ремез трама міряв”, записана у селі Дівошин**.

Наведені дані свідчать про те, що значна частина основних вимірів при спорудженні сільського поліського житла ще в XIX ст. могла проводитися за допомогою “живих” антропометричних мір. При цьому будівничі Полісся застосовували два типи “сажня”: “косий”, що дорівнював росту людини із піднятою вверх рукою, і “горизонтальний”, що визначався розмахом рук майстра⁵³. Перший, звичайно, вживали для вертикальної розмітки, другий – для горизонтальної. “Мітками”, які поділяли ці “сажні” на частини,

⁵¹ Таранущенко С. Давнє поліське житло. С. 16.

⁵² Б. Рибаков описуючи “сажень без четі (четверті)”, який згадується в документах під 1638 р., відзначає, що цей “сажень” утворюється дуже штучно, “шляхом віднімання п’яді (малої. – Р. Р.) від сажня 216 см”. Антропометричний спосіб визначення цієї міри йому не відомий (див.: Рибаков Б. А. Русские системы мер... С. 75). Враховуючи те, що на Поліссі, як згадувалося вище, “малу п’ядь” ототожнюють із довжиною долоні (села Клинець, Велика Фосня), що дуже близьке до дійсності, антропометричним відповідником “п’яді без четверті” можна вважати відстань від землі до зап’ястя піднятої вверх руки.

* Щоправда, за його твердженням, до того що щось додавали чи віднімали (на жаль, більш точної інформації він не подає, оскільки сам при будівництві цього способу, як і інші інформатори, не застосовував, а лише бачив, як це робили будівельники старшого покоління).

** Для визначення довжини трамків дід Ремез за допомогою розмаху рук поміряв ширину зрубу. Заготовлені на трамки бруси, які лежали на землі, він міряв таким самим способом, але навприсядки, у результаті чого вони вийшли коротшими.

⁵³ На думку Б. Рибакова ще в Давній Русі будівничі користувались одночасно декількома видами “сажня”, зокрема вертикальні виміри собору св. Софії в Новгороді проводилися за допомогою “мірного сажня” (176 см), а горизонтальні – за допомогою “сажня”, що дорівнював

слугували окремі елементи членування тіла. Найбільш вживаними з них були наступні: “в коліно” – відстань від землі до колінної чашки (використовувалася для визначення висоти лави); “по пояс” – відстань від п’ят до низу живота (використовувалася для визначення відстані до підвіконника); “до пупа” – відстань від землі до пупа (іноді використовувалася для визначення відстані від долівки до вікна); “по грудь” – відстань від землі до сосків грудей; “під руки” – відстань від землі до пахи руки; “по плече” – відстань від землі до плеча (прирівнювалася до двох “аршинів”); “по баріддя” – відстань від землі до баріддя; “в рост” – зріст людини; “вище голови” (“косий сажень”, “стус”) – відстань від землі до кінця піднятого вверх руки (дуже часто використовувалася для визначення висоти житлової камери).

Мітками “в коліно”, “по пояс”, “по грудь”, “в рост” людське тіло поділялося на зросту на чотири рівні частини. “Косий сажень” (людина з піднятою рукою) поділяється на дві частини міткою “до пупа” або на три частини (“аршини”) за допомогою держача руки: піднята вверх рука – один “аршин”, опущена – другий, відстань від кінця пальців опущеної руки до землі – третій.

Подібний поділ тіла відомий і в інших районах України, зокрема на Бойківщині⁵⁴, проте на Поліссі він застосовувався будівничими більш чітко.

Подібним чином поліщукі поділяли й “горизонтальний сажень”. Грудна ямка ділила його на дві рівні частини. Відстань від зігнутого в лікті руки до кінця витягнутого протилежної дорівнювала три четверті “сажні”, лікоть з витягнутими пальцями – одну четверту “сажні”. Відстань від передпліччя до кінця витягнутої протилежної руки означували як “сажень без аршина”; подекуди його ототожнювали із відстанню від землі до пупа, тобто з половиною “косого сажня” (“півтора аршина”).

При будівельних обмірах поліщукі застосовували інші антропометричні “мітки” людського тіла, як горизонтальні, так і вертикальні. Як згадує респондент Євген Лозко (1915 р. нар.) із села Копище: “колись в домі все робили по чоловіку: окна, двері, потолок, столи, лави, п’єч”.

Зібраний на Поліссі матеріал дає можливість стверджувати, що народні міри довжини, в основу яких було покладено членування тіла та елементарно прості рухи рук людини, використовувалися тут ще до середини ХХ ст. Така стійкість мір антропометричного походження пояснюється тим, що житло в цілому, як і окремі елементи його інтер’єру, призначалися для використання людиною, і людське тіло було найкращим модулем для визначення їх (житла й інтер’єру) параметрів.

158 см (Рыбаков Б. А. Русские системы мер... С. 77). Відповідно, давньоруські будівничі виготовляли декілька різних міріл, які, правдоподібно, співвідносилися з відмінними “Сажнями”. Як приклад Б. Рибаков наводить цитату із “Сказання про Соломона і Кітоворса”: “Он же (Кітоворос. – Р. Р.) умеря прут 4 локоть и вшел перед царя, поклоняся и поверже пруты перед царем молча” (Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология. Москва, 1957. № 1. С. 85).

⁵⁴ Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків... С. 462–463.

Роман РАДОВИЧ

**TRADITIONAL WAYS OF MEASURING DISTANCE AMONGST POLISSIAN BUILDERS
(According to the Materials from Kyiv and Zhytomyr Regions)**

Roman RADOVYCH

The Museum of Popular Architecture and Modes of Life in L'viv

In the paper the applied building metrology of Polissia's builders at the turn of the XIX–XXth century is examined. The Polissian builders' initial, traditional system of measurement included parts of the human body and simple motions of the hand. In Polissia the three main measurements peculiar to the metrology of Ancient Rus': "sagene", "cubit", "spar" were still known in the XXth century. Besides these, in the period under review the builders used other measures of anthropometric origin: "korkh", "ankle", "palm", "whole finger", "not whole finger", "finger", etc. Other methods of measurement that penetrated into common metrology in one way or another ("Greek foot", "arshin", "metre", etc) were reproduced on at the local leve by means of these original measurements.

Key words: Ethnology, Polissia, building metrology, traditional methods of measurement.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2001

Прийнята до друку 15.10.2001